

“SAVOD O’RGATISH DAVRIDA DARS TIPLARINING AHAMIYATLI JIHATLARI.”

Matyoqubova Fotima Urinbayevna

Urganch Davlat Universiteti Pedagogika fakulteti

Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi 3-bosqich

talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7793466>

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalarni ta’lim tarbiya olishini savod o’rgatish jarayonlarini to’g’ri tashkil qilish bolalarni nutqiy madaniyatini shakilllantirish, ilm olishga bo’lgan qiziqishini yuksaltirish haqida so’z boradi.

Kalit so’zlar: Yozuv ko’nikmasi, fikr bayon qilish, bog’lanishli nutq, bog’lanishli nutq.

Savod o’rgatishni to’g’ri tashkil etish uchun bolalarning unga nutqiy tayyorgarligini maxsus o’rganish talab etiladi. Oldin bolalarni maxsus o’rganish avgust oyida, hatto undan oldin — bahordan boshlangan. Bunda 1-sinfga keladigan o’quvchining oilasiga yoki bolalar bog’chasiga borilgan, suhbat o’tkazilgan, bolalarning umumiy bilim saviyasi aniqlangan. Hozir 1-sinfga qabul qilinadigan bolalar savod o’rgatishga maxsus tayyorlanayaptilar. Ular uchun bir-ikki, ba’zi joylarda uch-to’rt oylik tayyorlov sinflari tashkil qilingan. Tayyorlov mashg’ulotlarda bolalar tovush-harf bilan tanishtirilyapti, elementer tarzda yozuvga ham o’rgatilyapti. Metodistlar tayyorlov sinflar uchun aniq talablar, metodik tavsiyalar ishlab chiqishmoqda. Tayyorlov sinflarning ta’lim mazmuni va tashkil etish muddati bir xil bo’lmasa-da, lekin bu davrda bolalarning nutqiy tayyorgarligini o’rganish uchun quyidagilarni aniqlash tavsiya etiladi: 1. O’qish ko’nikmasini aniqlash. a) so’zni sidirg’a o’qiydi; b) bo’g’inlab o’qiydi; d) harflab o’qiydi (noto’g’ri o’qish); e) anchagina harflarni biladi, lekin o’qishni bilmaydi; f) ayrim harflarni taniydi. 2. Yozuv ko’nikmasi. a) hamma harfni yozishni biladi, so’z yozadi (bosma yoki yozma); b) ayrim harflarigina yozishni biladi (bosma yoki yozma); d) yozishni umuman bilmaydi. 3. Tovushni tahlil qilishga tayyorgarligi. a) so’zni bo’g’inlarga boladi; b) so’z yoki bo’g’inidagi tovushni ajratadi; d) hamma tovushni to’g’ri talaffuz qiladi; e) ayrim tovushlarni noto’g’ri talaffuz qiladi (qaysi tovushlar ckani hisobga olinadi); f) nutqining baland yoki pastligi, diksiyasiga e’tibor qaratiladi. 4. Og’zaki bog’lanishli nutqi. She’mi yoddan o’qish. a) 3 ta yoki undan ortiq she’rni biladi, uni zavqlanib aytadi; b) 1—2 ta she’rni biladi, aytishga uyaladi; d) birorta she’rni yoddan o’qishni bilmaydi. 5. Og’zaki bog’lanishli nutqi. Ertak aytish. a) bir yoki bir nechta ertakni biladi va aytib bera oladi; b) ertakni biladi va uni aytishga harakat qiladi, lekin ayta olmaydi; d) ertak aytishni bilmaydi, o’rganishga ham harakat qilmaydi. 6. Og’zaki bog’lanishli nutqi. Fikr bayon qilish („Rasmda nimalar ko’rayotganingni aytib ber“). a) 20 so’zdan ortiq bog’lanishli hikoya, bir necha gap tuza oladi; b) 10 tadan 20 tagacha so’z, bir necha gap tuza oladi; d) 10 tagacha so’z bilan bog’lanishli nutq tarzida javob qaytara oladi; e) 3—4 so’z bilan qisqa javob bera oladi. Shuningdek, bu jarayonda bola nutqining sintaktik qurilishi ham, foydalanadigan so’zlar doirasi ham o’rganiladi, to’plangan materiallar ikki variantda yoziladi: a) har bir o’quvchi haqida alohida ma’lumot (bu bolaga yakka yoki differensial yondashish uchun kerak bo’ladi); b) sinf o’quvchilari uchun umumiy ma’lumot (bu ma’lumotdan darsda sinf o’quvchilari uchun umumiy ishlar metodikasini tanlashda foydalaniladi). Ma’lumki, o’quvchilar 1-sinfga har xil tayyorgarlik bilan keladi. O’quv materiallari 1-sinf o’quvchilari saviyasiga mos, izchil ravishda beriladi. Shunga qaramay, har xil tayyorgarlik bilan

kelgan o'quvchilarning o'zlashtirishlari turlicha bo'ladi. Bu savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differensial va individual yondashishni taqozo etadi. Bunday yondashish ta'limning barcha bosqichlarida ham yaxshi natija beradi. Differensial yondashishda o'quvchilar guruhlariga bo'linadi, har bir guruhning saviyasiga va imkoniyatiga mos topshiriqlar beriladi. Sinf o'quvchilari 3 guruhga bo'linishi mumkin. Topshiriqlar ham 3 variantda ishlab chiqiladi. O'qituvchi sinfda frontal ishlash jarayonida 3 guruhdagi o'quvchilar bilan parallel ish olib boradi. 3 guruh uchun ham o'quv materiali „Alifbe“ hisoblanadi, unga qo'shim cha tarzda tarqatma materiallardan, jadvallardan, mustaqil ishlardan foydalanish mumkin. Alifbedagi o'quv materiali yoki o'qilayotgan matnning qiyin o'rni oldin tayyorgarligi puxta o'quvchiga, so'ng bo'sh o'quvchiga o'qitiladi. Ba'zi o'quvchilar bilan darsdan tashqari vaqtda yakka tartibda ishlar olib borishga ham to'g'ri keladi. Og'zaki nutq madaniyatini, unga xos xususiyatlarni bilish; o'quvshidan gap va nutqni grammatik, orfografik, stilistik jihatdan adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda tuzishga o'rgatish. og'zaki nutqni rivojlantirish ushun o'quvchi lug'at boyligini izchil oshirib borish, gapning sintaktik tuzilishiga oid bilimlarni amaliy jihatdan egallash, nutq birliklari o'rtasidagi mantiqiy uyg'unlikni ta'minlashga oid malakalarni rivojlantirish, yangi harf – tovushga bog'lab tavsiya etilgan so'zlar ma'nosini o'quvchiga to'liq anglashiga erishish, rasm asosida o'zaro bog'langan kichik xikoyachalar tuzishga o'rgatish. O'quvshining bog'lanishli nutqini o'stirishga oid ta'limiy ishlarni amalga oshirish. Lug'at ustida ishlash. O'quvchi nutqini boyitish, ular nutqida kam qo'llaniladigan so'zlarni alohida yozdirib borish, dars jarayonida lug'at daftaridagi so'zlarning ishlatilishiga e'tibor berish. «O'zbekiston – Vatanim manim» bo'limida bolalarga barsha quvonch – shodliklar baxsh etuvshi ona maskanimiz – O'zbekiston ekani haqida dastlabki tushinchalar beriladi. Tanlangan asarlar o'quvchida ona vatan oldidagi burch va ma'suliyatni anglashlarini ta'minlaydi. Vatanga muxabbat xissini tarbiyalaydi. Biz – buyuklar avlodi. (11 soat) «Biz – buyuklar avlodi» bo'limida halqimiz ichidan etishib chiqqan ulug' allomalar hayotiga bag'ishlangan asarlar misolida milliy qadriyatlarimiz yuzasidan tushuncha beriladi. O'quvchi xotirasiz kelajakning bo'lmasligi haqida elementar tasavvurga ega bo'ladi. Ko'klam – yashnaydi olam. (9 soat) «Ko'klam – yashnaydi olam» bo'limida fasllar kelinshagi, yashash – yasharish faslining o'ziga xos xususiyatlari, inson hayoti va butun tabiatga ta'siri haqida hikoya qilingan asarlar o'rinolgan. Ilm – aql shirog'i. (9 soat) «Ilm – aql shirog'i» bo'limiga kiritilgan badiiy asarlarni o'qish bolaga kitobning inson hayotidagi ahamiyati, ilm olish aqliy tafakkur, ma'naviy kamolot taraqqiyotiga ta'sir etishi haqida tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Halq – o'giti baxt kaliti. (9 soat) «Xalq – o'giti baxt kaliti» bulimiga bola qalbiga ona allasi bilan kirib kelganog'zaki ijod namunalari kiritilgan bo'lib, ezgulik, to'g'ri suzlik, sofdillik, nafosat, do'stlik, o'rtoqlik, axllik haqida tasavvur qiladi. odob – insonga husn. «Odob – insonga husn» bo'limiga kiritilgan asarlar faxm farosat, xayo va odoblilik, qanoat kabilar insonning ma'naviy – axloqiy qiyofasini belgilovchi asosiyomillar ekani yuzasidan ilk tushunshalar berishga mo'ljallangan. Mehnatning – tagi rohat. (10 soat) «Mehnatning – tagi rohat» bo'limida mehnat tufayli inson baxtga erishishi, ona erning insonlar mehnati tufayli boylik manbaiga aylanishi haqidagi tushinchalari tarkib toptiriladi. Tovushlar va harflar. Unli tovushlar va harflar; a va o i va u, o va u unli harflarning talaffuzi va yozilishi. Unlilarning bo'g'in hosil qilishi. Undosh tovushlar va ularni ifodalovshi harflar. Ayrim undosh tovushlarning talaffuzi va yozilishi (d-t, b-p); talaffuzda tushib qoladigan undoshlar. Harf birikmalari: sh, sh, ng. Alifbo: Harflarning nomi. Harflarning bosh va kishik shakllari.

Soʻzlarni alifbo tartibida xizmat qilishi. Tutiq belgisi (.), uning ishlata olishini, soʻzdagi vazifasi, oʻzidan oldingi unlining shoʻzik aytilishiga, oldingi boʻgʻinni keyingi boʻgʻindan ajrati b talaffuz qilinishiga xizmat qilishi. Boʻgʻin. Soʻzlarni boʻgʻinga boʻlish. Boʻgʻin koʻchirilishi, ketma – ket kelgan undoshli soʻzlarning bir yoʻldan keyingi yoʻlga koʻchirilishi. Harf birikmasi (sh,sh,ng,) qatnashgan soʻzlarning bir yoʻldan ikkinchi yoʻlga koʻchirilishi. Tutiq belgisi soʻzlarning bir yoʻldan ikkinchi yoʻlga koʻchirilishi. Shaxs va narsalar nomini bildirgan soʻzlar, ularning kim?, nima?, kimlar?, nimalar? Soʻroqlariga javob boʻlishi, ismlarning bosh harf bilan yozilishi, hayvonlarga atab qoʻyilgan nomlarning bosh harf bilan yozilishi, joy nomlarining bosh harf bilan yozilishi. Harakatni bildirgan soʻzlar, nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi? Soroqlariga javob boʻlishi. Belgini bildirgan soʻzlar, ularning qanday? qanaqa? Savollariga javob boʻlishi. Sanoqni bildirgan soʻzlar. Ular nechta?, nechanshi?, necha?, qancha? Soʻroqlariga javob boʻlishi. nechanshi? soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlarning yozilishi. Darslarda berilgan lugʻatchadan foydalanish koʻnikmasini shakllantirish. Nutq va gap (12 soat) Nutq. Nutqning ogʻzaki va yozma shakllari. Matn. Matnning gaplardan tuzilishi. Gap. Gapning kim yoki nima haqida aytilganini bildirgan soʻzni aniqlash. Gapning bosh harf bilan yozishni. Gapning oxiriga nuqta, soroq, undov belgilarining quyilishi. Gapning tugal fikr bildirishi va shunga xos ohang bilan aytilishi. Rasmlarga qarab gap tuzish va yozish. Savol – javob gaplar. Savol – javob tuzilishidagi matnlarning yozilishi. Nutq odobi. Sinf dan tashqari oʻqish yuzasidan koʻnikma va malakalar yil davomida oʻtilganlarni takrorlash (5 soat) Husnixat yozuvga oid malakalarni; yozuv jarayonida partada toʻgʻri oʻtirish, daftarni 65 qiyalikda qoʻyish, rushkani toʻgʻri ushlash malakalarini mustaxkamlash. Yozuv shiziqlarini farqlash, harflarning qiyaligi, ulanishi hamda soʻzlar orasini bir xil tenglikda shamalash kabi shiroyli yozuv talablarini mashq qilish malakalarini shakllantirish. Kichik va bosh harflarni savod oʻrgatish jarayonidagi kabi tartibda yozishni mashq qilish. Nutqni rivojlantirish metodikasining asosiy mazmuni bolalarda ogʻzaki nutqni, uning atrofdagilar bilan nutqiy muloqoti, koʻnikmalarini shakllantirishdir. Nutqiy rivojlantirish metodikasi quyidagi asosiy savollarga javob topish imkonini beradi: nimani oʻqitish (bolalarda qanday nutqiy koʻnikmani tarbiyalash), qanday oʻqitish (bolalar nutqini shakllantirishda qanday sharoitlarda qaysi metod va usullardan foydalanish lozim), nega aynan shunday oʻqitish zarur (nutqni rivojlantirishning taklif etilayotgan usullari nazariya va amaliyotning qaysi maʼlumotlariga asoslanmokda). Nutqni rivojlantirish metodikasi nazariyasida bolalarga ona tilini oʻrgatishning obyektiv xususiyatlari aks ettirilgan nutqni rivojlantirish metodikasi soh asida Oʻzbekiston Respublikasida va xorijda yaratilgan va hozirda mavjud boʻlgan barcha ijobiy natijalar umumlashtirilgan. Nutqni rivojlantirish metodikasi nazariyasida metodik amaliyot bilan birgalikda rivojlanmokda. Ayrim metodik qoidalarining yashovchanl igi amaliyotida tekshirib koʻrilmokda, amaliyotning oʻzi fan oldiga hali oʻz yechimini topmagan muhim maqsadlarni qoʻymoqda. Metodik nazariyani bilmaydigan tarbiyachi faqat oʻz farazlaridan kelib chiqib yoki boshqalarning tajribalaridan nusxa koʻchirgan ho lida bolalarni koʻr -koʻrona tarbiyalaydi. U koʻp narsani nazardan qochiradi, chunki rang -barang metodlar va usullarni bilmaydi. Nutqni rivojlantirish metodikasi psixolingvistikaning asosiy qoidalari asosida quriladi Uning til inson faoliyatining barcha sohalarida muloqot vositasi boʻlib xizmat qiladi, degan asosiy qoidasi nutqni rivojlantirish metodikasida dasturilamal boʻlib hisoblanadi. Shu bois nutqni rivojlantirishga oid bilimlar va qobiliyatlar bilan qurollantirishga qaratilgandir. Nutqni rivojlantirish – bolaning yakka tartibdagi psixologik rivojlanishida markaziy oʻrin tutadigan

ijtimoiy tarixiy tajribani o'zlashtirishdagi o'ta murakkab, ko'p omilli jarayondir. Bu ijtimoiy jarayon emas. Bolalar nutqini rivojlantirishga doir ishlarni o'zida bolalarga nisbatan qadriyatli munosabatlarni shakllantirgan yaxshi nazariy hamda amaliy tajribaga ega bo'lgan mutaxassis tashkil qilishi va amalga oshirishi lozim. Ushbu maqsadni amalga oshirish quyidagi vazifalarni hal etishni ko'zda tutadi: turli yosh bosqichlarida bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish xususiyatlarini ko'ra olish va tushunish qobiliyatini shakllantirish; nafaqat bola yoshini, balki uning o'ziga xos xususiyatlarini ham hisobga olgan holda uning nutqiga ta'sir ko'rsatish va u bilan hamkorlik qilishning eng samarali yo'lini to'g'ri tanlashii o'rgatish hamda olingan natijalarni tahlil qilish; bolalar nutqinig turli qirralarini rivojlantirishning aniq metodlari va usullariga doir bilimlar hamda ularni didaktik nutqiy muloqot vaziyatl arida qo'llash, o'zlashtirishini ta'minlash; o'quv metodik qo'llanmalarni tanqidiy tahlil qilishga tayangan holda maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar nutqiga ta'sir ko'rsatish borasida o'zining original usullari va yo'llarini yaratishga intilishni rag'bat lantirish; kursni o'rganish jarayonida talabalar nutqini rivojlantirish metodikasining nazariy asoslari va bolalarga ona tilini o'qitishning psixolingvistik asoslari kabi tushunchalarni o'zlashtirishlari darkor; zamonaviy o'zbek tilini ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish xususiyatlari, ona tilini o'qitishning psixolingvistik, lingvodidaktik asoslarini bilish asosida ularni amaliyotda qo'llash metodikasi asoslarini o'zlashtirish; o'qishda va nutqda mantiqiy hamda emosional obrazli ifodalilikni o'rganish qobiliyati va ko'nikmalarini egallash, badiiy asarni tahlil qila olish va uni ijro etishni bilish bolalarda lug'at boyligini rivojlantirish, talaffuz ko'nikmalarini grammatik jihatdan to'g'ri nutqni shakllantirish maqsadida ularning nutqiy faoliyatini yo'lga qo'yish hamda bolalarning bir-birlari bilan hamda boshqa shaxslar bilan muloqotlarini tashkil etish ko'nikmalarini o'zlashtirish. Til aqliy faoliyatni rejalashtirish imkonini yaratadi. Bu jarayonda tilning muhim vazifasi insonning xulq-atvorini boshqarish vazifasi paydo bo'ladi. Maktabda o'qitish elementar o'qish va yozishga o'rgatishdan boshlanadi. "Alifbe" ga asoslangan holda qisqa muddatda o'quvchilar o'qishga, yozishga o'rgatiladi, so'ng o'qish va yozish ko'nikmasi takomillashtiriladi, bora— bora malakaga aylantiriladi , O'qish va yozish malakasi nutqa oid malaka. O'qish va yozish malakasi nutq faoliyatining- boshqa turlari bilan ham bog'liq. Malakaning shakllanishi uchun bir faoliyat bir necha marta takrorlanishi mumkin . O'zbek tili yozuvi – tovush yozuvi. Yozuvda o'quvchi tovushni harfga ,o'qishda esa tovushga aylantirishdek murakkab aqliy faoliyatni bajaradi . Bu faoliyat doimiy ravishda yuz berishini nazarda tutib, o'qish va yozish parallel olib boriladi. O'zbek tili yozuvi – fonematik yozuv. O'zbek tili yozuvi uchun 1993- yil lotin garfikasi asos qilib olindi. Nutqning har tovushi uchun unga mos shakl qabul qilindi. O'qituvchi savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga tovushlar haqida ma'lumot berishda o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Savod o'rgatish analitek – sintetik tovush metodida olib boriladi. So'z bo'g'inga ajratiladi , bo'g'indan kerakli- o'rganilayotgan tovush ajratilib olinadi , tahlil qilinadi, o'rganilagan harf bilan sintezlanadi. Hozirgi o'zbek unlilar sistemasi : a, o, o', u, i, e. Savod o'rgatishda tovush – harf bilan tanishtirish unlilardan boshlanadi. e- harfi so'z va bo'g'in boshida o'rta keng lablanmagan unli o'rnida v a undoshdan keyin yoziladi. Savod o'rgatishda oldin so'z boshida keladigan –e (ye) so'ng undoshdan keyin keladigan –e o'rgatilati. -o harfi o'zbekcha, umurtqiy so'zlarda quyi keng, lablangan -o tovishini ifodalaydi . ruscha internasinal so 'zlarda urg'usiz bo'g'inda –a tarzida (kalxoz) -o' tovushi kabi (to'nna)qisqa –i tarzida (rektir) talaffuz qilinadi. Shuning uchun bu unlili so'zlar savod

o'rgatish davridan so'ng o'quv jarayoniga kiritiladi. O'zbek tilida 24 undosh tovush bor. Shulardan 3 tasi xarf birikmasi, 24 undosh tovush 23 undosh xarf bilan belgilanadi. Undoshlarni o'rgatishda xam muayyan tartibga, talabga asoslaniladi. Alifbo davri sonor-ovozli (ovozdor) tovushlarni o'rgatishdan boshlanadi. Lekin -ng sonor undoshi n va g undoshi tovush xarfi bilan tanishtirilgach o'rgatiladi. Harf birikmalarini o'rgatishdagi qiyinchilik xisobga olingan xolda ular alifbe davrining oxirrog'ida o'rganiladi. J xarfi ikki tovushni ifodalaydi, shuni xisobga olib, unga aloxida darslar ajratiladi. Savod o'rgatish jarayonidayok harfning 4 xil varianta (bosma, yozma, bosh va kichik)ning ishlatilishi o'rgatiladi. O'quvchilarni o'qishga o'rgatish bo'g'in asosida olib boriladi. O'qishning dastlabki bosqichida orfografiya o'qishdan foydalanilsa sekin- asta orfoepik o'qitish ko'nikmalari shakllantiriladi. Bo'g'inlab o'qishga o'rgatish uchun so'zni bo'g'inga bo'lish, bo'g'in hosil qiluvchi tovushni aniqlash, ochiq -yopiq bo'g'inlarni farqlashga o'rgatish muhim sanaladi.

References:

1. SHojalilov A. va boshqalar. «O'qish Kitobi», «O'qituvchi», 2004-yil. Umarova M. «O'qish Kitobi» 3- sinf uchun. T., «O'qituvchi» 2003- yil.
2. Umarova M. 3-sinfda O'qish darslari (O'qituvchi Kitobi.) Toshkent «Ijod dunyosi» 2003.
3. SHojalilov A. va boshqalar. «O'qish Kitobi», «O'qituvchi», 2004 yil. II. Qosimova K., Fuzailov S. «Ona tili», 2-sinf uchun, T., «O'qituvchi», 2003- yil.
4. Fuzalov S., Xudoyberganova M. «Ona tili» 3-sinf uchun. T., «O'qituvchi» 2003 -yil.
5. Ikromova R. Grammatika, imlo va nutq o'stirishdan tarqatma materiallar. T., «O'qituvchi», 2003- y.
6. Ikromova R. Grammatika, imlo va nutq o'stirishdan tarqatma materiallar. T., «O'qituvchi», 1993 -yil.
7. Ma'qulova B. va boshqalar. Boshlang'ich sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari. T., «O'qituvchi», 1996- yil.
8. To'rt yillik boshlang'ich sinflar dasturi. T., «O'qituvchi», 1999- y